

Gülnara Cəfərova (Əliyeva)
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
gulnarajafarova@yahoo.com

Leksik semantikada sözün komponentlərinə görə təhlili

Açar sözlər: semantika, komponent, təhlil, leksik vahid, məna, söz, xüsusiyyət

Ключевые слова: семантика, компонент, анализ, лексическая единица, значение, слово, характеристика

Key words: semantics, component, analysis, lexical unit, meaning, word, characteristics

Görkəmli dilçi alimlərimizdən Afad Qurbanov dilin komponentlərinin zaman keçdikcə müntəzəm şəkildə inkişaf etdiyini, dəyişikliyə uğradığını qeyd etmişdir. Fonetik sistemə və qrammatik quruluşa nisbətən, dilin leksik tərkibinin daha çox dəyişkən olduğunu, dilin lüğət tərkibinin daima inkişaf etdiyini söyləmişdir [1,193].

Dilin leksikonu həmin dilin bütün sözlərinin toplumu kimi başa düşülür. Afad Qurbanov dediyi kimi dil vahidlərdən ibarətdir. Vahidlərsiz hər hansı bir dilin mövcudiyyətini, onun varlığını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bəzən söz leksik vahid və yaxud leksem də adlandırılır. Semantikanın bir sahəsi olan leksik semantika sözün mənasından bəhs edir.

Leksik semantika söz mənaları arasındakı əlaqələri təhlil edir. Məsələn, aşağıdakı yarım-fəsildə rastlaşacağımız kimi, Leksik semantikada bir tərəfdən “ər” və “arvad” sözləri arasındakı əlaqə, digər tərəfdən isə bu sözlərin “insan” sözü ilə əlaqəsi araşdırılır. “Açıq” və “bağlı” sifətlərinin eyni qrupa aid olmasına və bu kimi sözlər arasındakı əlaqəyə baxmayaraq onlar arasındakı fərq, “gec” və “tez” sözləri arasındakı müxtəliflik və bu kimi bir çox məsələlər araşdırılır.

Leksik semantika dilin leksikonunun necə təşkil olunduğunu, leksik vahidlərin mənalarının bir-biriləri ilə necə qarşılıqlı əlaqəyə girdiyini öyrənir. Leksik semantikanın əsas məqsədi sözlər arasında əlaqə tiplərini kateqoriyalara ayıraraq, dil leksikonunun strukturu üçün modellər qurmaqdır. Leksik semantika linqvistik mənaya əsaslanır. Bu baxımdan leksik semantikanın semantik təhlildə xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi semantikanın sahələrindən biri olan leksik semantika sözün mənasından bəhs edir, söz və ya söz birləşmələri arasındakı əlaqələri təhlil edir. Bütün bunlar semantik təhlilin işini

asanlaşdırır. Semantik təhlil zamanı lazım olan məna işlənmə yerinə görə müəyyənləşdirilir.

Leksik semantikada komponentlərinə görə təhlil semantik təhlilin işini asanlaşdırır. Komponentlərinə görə təhlil semantik təhlilin müasir istiqamətlərindən biridir. Komponentlərinə görə təhlil mənanı ən kiçik komponentlərinə ayırır və təhlil edir. Mənanın komponentlərinə görə yanaşması dilçilikdə uzun müddətdən bəri mövcuddur. Komponentlərinə görə təhlil metodunu təklif edən ilk tədqiqatçılardan Amerika dilçiləri F.G.Lounsbury və W.H.Goodenough və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Bir çox dilçi alimlər komponentlərinə görə təhlillə əlaqədar olaraq kifayət qədər araşdırmalar aparmışlar: J.Fodor, J.Katz, E.A.Nida, U.Weinreich, I.V.Arnold, R.S.Ginzburg, E.M.Mednikova, O.N.Seliverstova, I.A.Sternin və s. adlarını qeyd edə bilərik.

Komponentlərinə görə təhlilin xüsusi xarakteristikası ondan ibarətdir ki, bu təhlil yalnız eyni semantik sahə çərçivəsində yerinə yetirilir. Bütün lüğət bazası çərçivəsində komponentlərinə görə təhlili genişləndirmək mümkün deyildir.

Sem semantik komponent hesab olunur. Bu, sözün leksik-semantik variantı və ya ən kiçik məna elementi kimi qeyd edilir.

Semdən fərqli olaraq, semem kontekst çərçivəsində daha geniş məna elementidir. Hər bir leksik-semantik variant və ya semem mənanın ən kiçik komponentlərinə bölünür ki, bu da sem adlanır. Dilçi alimlər sem anlayışını müxtəlif formalarda qeyd edirlər: sem, semantik komponent, semantik funksiya, semantik anlayış, semantik amil və s. bu kimi adları nəzərə çatdırmaq olar.

Semantik xüsusiyyətlər semantik işarələr və fərqləndiricilərlə klassifikasiya edilir. Semantik işarə bəzi tədqiqatlarda semantik marker də adlanır. Semantik marker başqa leksik vahidlərlə ümumi səciyyə daşıyan leksemdən ibarət semantik xüsusiyyətə malikdir. Fərqləndirici element isə başqa sözlərin leksik mənalarda mövcud olmayan semantik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Sintaktik marker isə sözlərin aid olduğu nitq hissəsini müəyyən edir.

Komponentlərinə görə təhlil lüğətdəki sözlərin izahı əsasında yerinə yetirilir. Bu baxımdan bəzən komponentlərinə görə təhlili “izahlı təhlil” də adlandırırlar. Komponentlərinə görə təhlil semantik təhlilin yerinə yetirilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Bu, sözlərin mənalının öyrənilməsində semantik tədqiqat metodu kimi inkişaf etdirilmişdir. Komponentlərinə görə təhlil polisemantik sözlərin, sinonimlərin,

antonimlərin və bu kimi başqa növ klassifikasiyaların təhlilində istifadə edilir.

Mənanın komponentlərinə görə təhlili məsələsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Dildəki sözlərin mənalari bir-birilə daxili əlaqəyə girir və dildəki başqa sözlərlə əlaqələrinə görə müəyyən edilir. Eyni semantik sahə kimi təhlil aparılarkən sözlər oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə edilir. Bir sözün mənasını ən kiçik fərqləndirici xüsusiyyətlərinə bölmək üçün mənanın komponentlərinin təhlili ən düzgün yanaşmadır. Komponentlərinə görə təhlil bir sözün və ya leksemin tərkib hissələrinin aşkarlanmasıdır. Baxmayaraq ki, mənanın komponentlərinə görə təhlili zamanı bir sıra çətinliklər yaranır, amma hələ də bu təhlil növü müasir dilçilikdə geniş tətbiq edilir.

F.R.Palmer qeyd edir ki, sözün ümumi mənası mənanın bir neçə fərqli elementləri və komponentləri baxımından müəyyən edilə bilər [3,85]. Sözün komponentlərinə görə təhlilində fərqləndirmə funksiyası mövcuddur və bu bir leksemin mənasını semantik cəhətdən əlaqəli olan leksemlərdən fərqləndirir. Daha dəqiq desək, eyni semantik sahədə yerləşən leksemlərin mənalari arasında fərqlənmə aparır.

Hər hansısa bir formanın mənasını müəyyən etmək lazım gəldikdə ziddiyyətliyi aşkara çıxarmaq lazımdır.

Howard Jackson “Words and their meaning” və Nida Eugene “Componential analysis of meaning” adlı əsərlərində komponentin iki əhəmiyyətli növünü qeyd edirlər: ümumiləşdirmə komponenti (common component) və fərqləndirmə komponenti (distinctive component).

1. Ümumiləşdirmə komponenti (common component) – eyni semantik və leksik sahədə yerləşən bütün leksemləri birləşdirən mərkəzi komponentdir.

2. Fərqləndirmə komponenti (distinctive component) – eyni leksik və semantik sahədə olan leksemləri mənalariına görə bir-birindən fərqləndirir. Məsələn, sadə bir nümunə ilə hər iki növ arasındakı fərqi görə bilərik. Geoffrey Leech “Semantics” adlı dərslində belə bir nümunə verir:

Komponentlər	ər	arvad	oğlan	qız
(insan)	+	+	+	+
(gənc)	-	-	+	+
(kişi)	+	-	+	-
(qadın)	-	+	-	+

“Ər, arvad, oğlan, qız” sözlərinin semantik sahəsində “insan” komponenti ümumiləşdirmə komponentidir. “Gənc, kişi, qadın” komponentləri isə fərqləndirmə komponentləridir. Hətta hər bir sözün ayrıca mənası aşağıdakı xüsusiyyətlər vasitəsilə də birləşə bilər:

ər+insan-gənc+kişi
arvad+insan-gənc-qadın
oğlan+insan+gənc+kişi
qız+insan+gənc-qadın

Komponentlərinə görə təhlildən öncə fərqləndirmə komponentləri vasitəsilə mümkün qədər fərqləri müəyyən etmək əhəmiyyətlidir [5,38].

Komponentlərinə görə təhlil semantik komponentlərdən ibarət olan sözün mənasının təhlilini əks etdirir.

Mənanı aşkara çıxaran əsas xüsusiyyətlər semantik səviyyədə mövcud olan vahidlərdir. Komponentlərinə görə təhlildə minimal komponentlərin ən kiçik bölünməz vahidlərini göstərmək mümkündür [2,92].

Komponentlərinə görə təhlil eyni semantik sahədə olan və yaxud semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olan leksemlərin mənalərini fərqləndirmək üçün tətbiq olunur. Burada əsasən sözün mənasını aşkara çıxarmaq üçün sözün ən minimal fərqləndirici xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir [6,48]. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Ümumi xüsusiyyətləri müəyyən etmək, məlum olan müvafiq fərqlilikləri forma halında sıralamaq və bu kimi əlaqədar funksiyaları aşkarlamaq;

2) Bir-biri ilə əlaqəli xüsusiyyətləri müəyyən etmək;

3) Fərqləndirici xüsusiyyətlər dəstini qurmaq və uyğunluq baxımından bunu yoxlamaq.

Bütün bu sadalananlardan başqa, Nida Eugene (Yuceyn) bir-biri ilə əlaqəli mənalər dəstinin komponentlərini təhlil etmək üçün əhəmiyyətli olan daha üç addım irəli sürmüşdür [7,54-61].

1) Ümumi komponentləri özündə əks etdirən semantik sahədə bir-biri ilə əlaqəli olan mənalərin ilkin seçimini təşkil etmək;

2) Sahəyə aid olan hər bir mənalara uyğun bütün xüsusi istinadları qruplaşdırmaq;

Bəzi xüsusi situasiyalarda bir məna hətta bütün istinadları siyahıya alır.

3) Bir və ya bir neçə terminlərin mənalərinə uyğun olan komponentləri müəyyənləşdirmək;

4) Hər bir mənaya uyğun fərqli komponentləri müəyyən etmək;

5) İlk mərhələdə əldə edilən məlumatlarla çarpaz yoxlama aparmaq;

6) Fərqləndirici xüsusiyyətlərin əsasında bu xüsusiyyətlərə malik olan istinadlara düzgün terminləri tətbiq etmək;

7) Sistemli şəkildə fərqləndirici xüsusiyyətləri təsvir etmək.

Hər bir mənə üçün fərqləndirici xüsusiyyətlər qruplaşdırıla bilər.

Komponentlərinə görə təhlil struktur semantikanın ənənəvi metodudur. Burada mənaların struktur təhlili aparılır. Beləliklə, bu yolla sözləri fərqləndirmək üçün əhəmiyyətli xüsusiyyətlər aşkara çıxır.

Real linqvistik prosedurlar və ya üsullar komponentlərinə görə təhlil zamanı həyata keçirilir və bu üsullar dörd qrupa əsasən yerinə yetirilir: adlandırma, aydınlaşdırma, təyin etmə və təsnifləndirmə.

a) Adlandırma – bu proses istinada bənzəyən müəyyən bir mərhələdir. İstinad adətən istinad olunan sözlər arasında qurulmuş əlaqələr kimi təsvir edilir. Adlandırma prosesi istinadı təyin edən xüsusi metoddur.

b) Mənanı açma – bu mərhələ çox mühüm linqvistik funksiyadır və bu istənilən bir semantik vahidin fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilər. Məsələn, “bibi” sözü “atanın bacısı kimi”, “xala” sözü isə “ananın bacısı kimi” frazalara ayrılır və mənanı aşkara çıxarır.

c) Müəyyənləşdirmə - bu proses mənalarına görə frazalara ayrılmanın başqa forması kimi görünə bilər, amma bu metod nadir hallarda aktual dil situasiyalarında istifadə edilir. Bu, xüsusi mənanın fərqləndirici komponentlərindən asılı olan tək bir ifadədə bütün spesifik frazaların və ya ifadələrin birləşməsindən ibarətdir.

d) Qruplaşdırma – bu növ üç mərhələni özündə birləşdirir: 1) ümumən müəyyən xüsusiyyətlərə malik vahidləri birləşdirmə; 2) bir-birindən fərqlənən vahidləri ayırma; 3) həmin qruplar üçün baza yaratma.

Komponentlərinə görə təhlil leksemlərin mənalarının birləşdirilməsində xüsusi rol oynayır [4,91-92]. Gəlin bəzi yanaşmalara nəzər yetirək:

a) Sinonimliyin dərki – Bir cüt sinonimlər dəsti eyni semantik komponentlər dəstini bölüşür. Məsələn, ingilis dilində “adult” və “growing-up” sözləri eyni komponentlərə malikdir.

b) Antonimliyin dərki – antonimlər dəsti adətən bir komponentdən başqa qalan bütün komponentləri bölüşürlər; məsələn, “ər” və “arvad” sözləri “konkretlik”, “canlılıq”, “insan” komponentlərini bölüşürlər, amma “qadın” komponenti ziddiyyət yaradır.

Nida Eugene qeyd edir ki, komponentlərinə görə təhlil tərcümə zamanı faydalı olan leksik məna vahidlərinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir [8,7].

ƏDƏBİYYAT:

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild [2 cildə], Bakı – “Nurlan” – 2003, 450səh., səhifə 193
2. Aitchison Jane. Linguistics, London: Hodder and Stoughton, Ltd. 2003, page 92
3. F.R.Palmer. Semantics, (2nd edition), Cambridge: Cambridge University Press, 1983, page 85
4. Howard Jackson. Words and their Meaning, New York: Addison Wesley Longman Inc., 1996, page 91-92
5. Nida Eugene. Componential Analysis of Meaning, Belgium, Mouton, 1975, page 38
6. Nida Eugene. Componential Analysis of Meaning, Belgium, Mouton, 1975, page 48
7. Nida Eugene. Componential Analysis of Meaning, Belgium, Mouton, 1975, page 54-61
8. Nida Eugene. Componential Analysis of Meaning, Belgium, Mouton, 1975, page 7

Гюльнара Джафарова

**Компонентный анализ слова в лексической семантике
Резюме**

В статье дана роль лексической семантики в семантическом анализе. Лексическая семантика изучает формирование лексической структуры языка, взаимодействие значений лексических единиц друг с другом. Очень важно установить модели для структуры лексики языка в Лексической семантике. Компонентный анализ в лексической семантике облегчает работу семантического анализа. Компонентный анализ используется при анализе многозначных слов, синонимов, антонимов и других видов классификаций, таких как это.

Компонентный анализ отделяет слово от наименьших компонентов и анализирует его. Слова также анализируются для их значений в семантическом анализе. Для этой цели компонентный анализ настолько важен для выполнения семантического анализа. В

статье рассматриваются вопросы компонентного анализа слова в лексической семантике.

Gulnara Jafarova

Componential analysis of the word in the lexical semantics

Summary

The role of the lexical semantics in the semantic analysis is given in the article. Lexical semantics learns the formation of lexical structure of the language, the interaction of meanings of the lexical units with one another. It is so important to set up the models for the structure of lexicon of the language in the lexical semantics. Componential analysis facilitates the work of the semantic analysis in the lexical semantics. Componential analysis is used in the analysis of the polysemantic words, synonyms, antonyms and other kind of classifications such as this.

Componential analysis separates the word to the smallest components and analyzes it. The words are analyzed for their meanings in the semantic analysis, too. For this purpose, componential analysis is so important in the accomplishment of the semantic analysis. The article is dealt with the issues of the componential analysis of the word in the lexical semantics.